

Жерар де Нерваль: вічний в'язень болісних снів

Французький поет, прозаїк та журналіст Жерар де Нерваль (1808–1855) маловідомий в Україні. Проте його збірка сонетів «Химери», оповідання «Сильвія» та «Аврелія», які вважаються зразком романтизму, цікаві не лише для літературознавців, але й для психіатрів. У віці 32 років письменник почав страждати на періодичні психотичні епізоди, що призвели до численних шпиталізацій і, зрештою, до смерті. Втім чіткого розуміння його діагнозу немає й досі. Безпосереднім віддзеркаленням захворювання стала оригінальна творчість Нерваля, сповнена описів снів та галюцинацій, депресій і суїцидальних настроїв, маячних ідей, тривожності, дереалізації тощо.

Я ніколи не знав матері

Жерар Лабрюні (справжнє прізвище митця) народився 22 травня 1808 р. у Парижі. Його батько, Етьєн Лабрюні, будучи сиротою, зумів закінчити медичну школу і захистити дисертацію із гінекології; він любив читати та зібрав велику бібліотеку. Надалі чоловік став військовим лікарем в армії Наполеона і 1807 р. одружився із донькою торговця білизною Марією-Антуанеттою Лоран. Жерар був їхньою єдиною дитиною: супроводжуючи чоловіка в поході на території Сілезії, Марія-Антуанетта померла 1810 р.

Уже у зрілому віці Нерваль так описував своє дитинство: «Я ніколи не знав матері... вона померла від лихоманки і втоми в холодних північних землях, а мій батько сам не міг спрямувати до неба мої перші думки. Країна, де я виріс, була сповнена дивних легенд і фантастичних забобонів. Дядько, що займався моїм вихованням, збирав, заради розваги, римські та кельтські старожитності. Його захоплення змушувало мене шанувати їх, а за його книгами я дізнавався про їхні історії». Ішлося про двоюрідного дядька по материнській лінії, самотнього дивака, який мешкав у селі на півночі Франції. До речі, свій псевдонім письменник взяв за назвою родинного маєтку Кло де Нерваль.

Військова кар'єра Лабрюні-старшого закінчилася пораненням і тривалим полоном. Тільки після повернення в Париж він зміг забрати до себе сина, якому було вже 10 років. У 1822 р. Жерар вступив до лицю Карла Великого, де зустрів Теофіля Готье, котрий став відомим письменником і зостався його найближчим другом до кінця життя. Пізніше Готье пригадував його ніжно, але незбагненну душу, яку можна було зрозуміти,

лише читаючи його твори. За спогадами, товариші ніколи не помічали в юного Лабрюні якихось психічних відхилень, щоправда, в їхній компанії ексцентрична поведінка вважалася нормою.

Після закінчення лицю 1829 р. Жерар за наполяганням батька почав був вивчати медицину, але згодом кинув; деякий час він працював у нотаріальній конторі й помічником друкаря. Однак парубок успішно допомагав батьку в лікуванні хворих на холеру під час паризької епідемії 1832 р.

Пізніше він зізнався: «Моє виховання було надто вільним, а життя — надто неправильним, аби я легко міг коритися тому, що суперечило моему розуму». Справжнє покликання хлопець відчував до літератури: ще в лиці видав збірку віршів і поему про поразку Наполеона, писав драми, а в 19 років переклав французькою «Фауста» Й.В. Гете. Схвальний відгук автора («Я ніколи не розумів себе так добре, як читаючи ваш переклад») відкрив Нервалю шлях до столичних мистецьких кіл. Він продовжував публікуватися, листувався із Жорж Санд і Ференцом Лістом (детальніше про них — у *Heiponews*, № 9, 2023), товаришував із Віктором Гюго (див. *Heiponews*, № 2, 2019), входячи до його літературного гуртка, тощо. Хоча знайомі відзначали м'який характер митця та добре серце, 1831 р. він навіть потрапив під арешт за бешкет і викличну поведінку.

Біографи припускають, що Жерар із дитинства не вирізнявся міцним здоров'ям. Після 20 років у листах він нерідко нарікав на лихоманку, головний біль, сильну втому тощо. Примітно, що нездужання завжди наптовхувало Нерваля на думки про матір: «Я ніколи не бачив матері, її портрети втрачені... Лихоманка, від якої вона померла,

Теофіль Готьє

Александр Дюма

Іда Фер'є

Дженні Колон

вражала мене тричі, її напади ділять моє життя на рівномірні, періодичні відрізки. І завжди в ці періоди мою свідомість вражали образи горя і скорботи, серед яких минуло моє дитинство». За словами дослідниці Корріни Бейль, навіть у дорослому віці він переживав трагедію кинutoї дитини, яка навіть не мала змоги оплакати матір і чий страждання так і лишилися невисловленими.

Отримавши 1835 р. спадок від діда, Нерваль став фінансово незалежним від батька. Найперше він здійснив велику подорож Францією й Італією, а потім увійшов до угруповання романтиків-бунтарів «Галантна богема», оселився разом із Теофілем Готьє та став членом заснованого ним Клубу любителів гашишу. Жерар мав схильність до містики й жахів, цікавився зміненими станами людської свідомості, тож разом з іншими митцями куштував «джем із гашишу» в пошуку нових форм натхнення і ділився своїми видіннями.

Видатний романіст Александр Дюма дав Нервалю таку характеристику: «...його середовищем існування могла бути курильня опіуму в Каїрі чи гашишне кишло в Алжирі, уява штовхала його до неможливих теорій... Він вважав себе божевільним та розповідав, як він став таким, і з такою життєрадісною енергією переживав усілякі пригоди, що кожен волів сам збожеволіти, аби слідувати за цим провідником крізь країну химер і галюцинацій».

Цих двох письменників пов'язували не лише особисті, а й професійні стосунки: швидко витративши спадок, Нерваль змушений був заробляти, влаштувавшись «літературним рабом» в Александра Дюма і долучившись до створення його пригодницьких романів і п'єс.

Яке божевілля — кохати платонічно

Близькі взаємини пов'язували Жерара і з дружиною Дюма — актрисою Ідою Фер'є (справжнє ім'я — Маргарита Жозефіна Ферран). Дівчина стала коханкою Александра, зігравши головну роль в одній із його п'єс, і лише через дев'ять років вони узаконили стосунки. Та після трирічного шлюбу подружжя розлучилося, причому Іда лишилася опікункою незаконної дочки Дюма від іншої актриси. Відомо, що Нерваль спілкувався і листувався з нею як із жінкою свого роботодавця, хоча ряд дослідників переконані, що насправді він був у неї таємно закоханий.

Найбільшою ж пристрастю в житті Жерара стала Дженні (Маргарита) Колон (1808–1842), ще одна актриса. Вона походила з акторської сім'ї та вже підлітком почала виступати

на сцені, переважно у водевілях. Дженні лишила спогади: «Вперше Жерар побачив мене 25 квітня 1833 року в театрі “Вар'єте” під час вистави “Мадам д'Егмон, або Чи їх двоє?” Я зіграла виснажливу подвійну роль — величній графині та покірній служниці, які в кінці виявилися однією й тією ж особою». На той час вона була розлучена, виховувала двох дітей від різних чоловіків і мала шанувальників.

«За цілий рік я так і не наважився дізнатися про її життя поза сценою, я боявся скаламутити магічне дзеркало, що відображало її обличчя, тільки зрідка ловлячи уривки розмов про неї — про жінку, а не про актрису», — писав Нерваль, який відвідував кожен її виставу, щовечора стояв за лаштунками, аби лиш поглянути на неї зблизька. Журнал «Драматичний світ», який він заснував 1835 р., фактично весь був присвячений піднесеним рецензіям на вистави за її участю. В оповіданні «Сильвія» читаємо: «Мене зовсім не займало видовище на сцені... Усіма своїми фібрами я відчував, що життя моє — в ній, і що вона живе для одного мене. Її посмішка сповнювала мені душу безмежним блаженством, переливи голосу відгукувалися трепетом любові і радості. Вона була для мене втіленням усіх досконалостей, відповідала моїм найвищим ідеалам, найвибагливішим бажанням».

Чим далі поведінка Жерара ставала все більш ексцентричною. Він витрачав фантастичні суми на букети для актриси, часом сприймав за неї перехожих жінок і переслідував їх. Не будучи навіть знайомим із Дженні, купив для неї коштовне ліжко, яке раніше належало королівській фаворитці. Сам Нерваль ніколи не мав власного житла і нерідко ночував по нічліжках, але для цього ліжка винаймав окреме приміщення.

Зрештою Жерар та Дженні почали спілкуватися і, за даними деяких дослідників, між ними все ж спалахнув короткий роман, який нібито закінчився розчаруванням, адже реальна Колон не відповідала ідеалізованим уявленням про неї митця. Достеменно відомо, що у квітні 1838 р. вона вийшла заміж за флейтиста. «Яке божевілля, казав я собі, кохати платонічно жінку, яка тебе більше не кохає! — писав Нерваль в «Аврелії». — Це провина прочитаних мною книг; я серйозно сприйняв фантазії поетів і створив собі Лауру або Беатріче із звичайної жінки нашого століття».

У спробах забути Дженні письменник здійснив подорож Німеччиною й Австрією, де захопився піаністкою Марі Плейєль. Вона була нареченою композитора Гектора

Марі Плейсль

Гектор Берліоз

Еспрі Бланш

Клініка Еспрі Бланша
на Монмартрі

Берліоза, але розірвала заручини й вийшла заміж за сина фабриканта. Збожеволілий від її вчинку, Берліоз вирішив убити Марі, її матір і чоловіка, переодягнувшись покоївкою, а потім накласти руки й на себе. Він придбав пістолети і негайно вирушив з Італії, де перебував, до Парижа, але, на щастя, на півдорозі відмовився від свого плану. На час зустрічі з Нервалем піаністка вже розлучилася. «Я був таким щасливим відчувати, що моє серце здатне на нове кохання, — відтворював він свої емоції. — За один день я пройшов через кілька ступенів почуття. І тоді я зі сльозами на очах був змушений зізнатися їй, що помилявся сам, обманюючи її».

Наприкінці 1840 р. Жерар востаннє побачив Дженні під час гастролей у Бельгії, а вже за півтора року вона померла від туберкульозу у віці 34 років. Звістка про це остаточно похитнула його психічне здоров'я: «Двічі втрачена! Все скінчено, все минулося! Тепер моя черга померти... і померти без надії на воскресіння». Однак до самогубства він так і не дійшов. Будучи прихильником окультизму, письменник вважав, що може спілкуватися з її духом. Так актриса ввійшла в систему його маячні, а також стала одним із центральних образів творчості під іменем Аврелія, поєднавши в собі риси втраченої матері й ідеальної жінки.

Мене вважали іншим

«Я спробую описати враження від тривалої хвороби, що проходила у глибоких сховках мого духу. Не знаю, навіщо я живу слово “хвороба”, бо ніколи не почувався більш здоровим», — писав Нерваль в одному з автобіографічних оповідань. Його розлад почався із серії психотичних епізодів, перший з яких трапився в лютому 1841 р. Товариші й раніше помічали ексцентричність богемного митця, але не розцінювали їх як прояви захворювання. Наприклад, він спав, зав'язавши голову в петлю, читав уночі зі свічником на маківці та був просто одержимий царицею Савською. При цьому письменник мав репутацію беззахисної людини, яку легко образити, тож друзі лише зітхали і називали його «наш ніжний Жерар».

Однак у віці 32 років на тлі постійного нервового напруження Жерар став поводитися справді неадекватно. За спогадами, Нерваль розповідав, що є сином брата Наполеона і нащадком римського імператора, тому серед ночі зібрався обійти антикварні крамниці та скупити всі монети з його зображенням. Ще він вважав себе птахом

і намагався злетіти в небо, скинувши одяг просто посеред вулиці, за що був арештований поліцією. Також існує легенда, як Жерар вигулював Парижем лобстера, ведучи його на блакитній стрічці.

За словами психіатра М. Баженова, його хвороба починалася з того, що довколишній світ уявлявся йому перетвореним — почасти завдяки ілюзорній зміні окремих предметів, почасти внаслідок появи сильних галюцинацій, які супроводжувалися руховим збудженням. Випадкові зауваження, зустрічі або події набували в його очах хворобливого тлумачення. Ось як описано це в оповіданні «Аврелія»: «Одного вечора, близько півночі, я повертався до частини міста, де жив, коли, несподівано піднявши очі, помітив номер одного будинку, освітлений ліхтарем. Це число дорівнювало числу моїх років. Відразу після того, опустивши очі, я побачив перед собою жінку із блідим обличчям і глибоко впалими очима, мені здалося, що вона мала риси Аврелії». І далі: «...Я почав шукати на небі зірку, яку я знав, і про яку завжди думав, що вона має якийсь вплив на мою долю. Мені здавалося, що мій друг вживав надлюдських зусиль, щоб змусити мене зрушити з місця; він збільшувався на моїх очах і набував рис апостола. Мені здавалося, я бачу, як місце, де ми стояли, піднімається і втрачає міський вигляд; на горбі, оточеному безмежними пустелями, ця сцена стала сценою боротьби двох духів, способом біблійної спокуси. “Ні, — говорив я, — я не належу до твого царства небесного. На цій зірці на мене чекають ті, хто існував ще до об'явленого тобою одкровення. Залиш мене з'єднатися з ними, бо серед них та, кого я люблю, там ми маємо знову знайти одне одного”... Потім я зупинився із простягненими руками, чекаючи хвилини, коли душа моя відокремитися від тіла, магнетично залучена променем зірки».

Урешті Нерваль звернувся по допомогу до клініки Марі де Сент-Коломб, у якій пройшов нетривале лікування. Однак після виходу він наткнувся на опубліковану в одному із часописів статтю, в якій говорилося про нього як про померлого. Це спровокувало новий психотичний епізод і подальшу шпиталізацію.

Із кінця березня до листопада 1841 р. Нерваль перебував у приватній клініці Еспрі Бланша (1796–1852) на Монмартрі. Доктор Бланш зарекомендував себе як прихильник інноваційного підходу до лікування психічно хворих, прагнув перетворити їх із в'язнів на пацієнтів, відмовився від застосування жорстоких терапевтичних методів.

Його заклад був орієнтований на заможних пансіонерів, яким забезпечувалися комфортні умови проживання в маєтку, оточеному садом, уважний догляд, а також повна конфіденційність (усі матеріали про їхнє лікування підлягали обов'язковому знищенню). Еспрі пішов ще далі, вводячи хворих до свого салону, змішуючи їх з іншими гостями та заохочуючи до участі в бесідах і дискусіях. Незабаром йому став допомагати син-студент Еміль Бланш (1820–1893), який пізніше зіграв ключову роль у лікуванні Нервала.

«Мене помістили до клініки. Багато рідних і друзів відвідували мене, але я нікого не впізнавав, — пригадував він. — Усе перетворювалося в моїх очах; кожне обличчя, що наближалося до мене, здавалося мені зміненим, матеріальні предмети мали якісь тіні, що коливали їхню форму». Еспрі Бланш спочатку діагностував у нього гостру манію, яка підлягала лікуванню, але згодом змінив свій прогноз, оголосивши пацієнта невиліковним.

Історія хвороби Жерара, зрозуміло, не збереглася. Проте його стан поліпшився, і через вісім місяців він повернувся до звичайного життя. У його листі до товариша читаємо: «Я був у безумстві, це точно, якщо, однак, повністю збережена пам'ять і певна логіка мислення, які не полишали мене ні на мить, не дозволяють охарактеризувати мою хворобу інакше, як цим гірким словом: божевілля! Безперечно, для лікаря це було саме воно, хоча для мене завжди знаходили ввічливіший синонім; для друзів це не могло означати нічого іншого; для мене одного це було переродженням моїх звичайних думок, сном наяву, низкою гротескних чи піднесених ілюзій, у яких було стільки чарівності, що мені лише хотілося знову й знову занурюватися в них, адже фізично я не страждав жодної хвилини, за винятком моментів лікування, що вважали за обов'язок мені нав'язувати».

Про його перебування у клініці знали тільки найближчі друзі, у спілкуванні з якими митець намагався всіляко заперечити наявність у себе захворювання. «Я завжди такий, який був, який є, дивно лишень, що мене вважали іншим у ті кілька днів, минулої весни, — писав він до Іди Фер'є. — По суті, мені снився цікавий сон, і я про нього жалкую. Я навіть інколи запитую себе, чи не був він реальнішим за те, що здається єдино поясненим і природним сьогодні... мені не дозволяли вийти і жити серед нормальних людей, доки я формально не визнаю себе хворим. Зізнайся! Зізнайся! — кричали мені, як раніше кричали чаклунам та еретикам, і, щоб покласти цьому край, я дозволив приписати собі хворобу, якій лікарі знайшли визначення і яку в Медичному словнику називають без розбору то теоманією, то демономанією». Цей діагноз відповідає сучасному біполярному афективному розладу.

Нерваль був глибоко вражений звісткою про смерть Дженні Колон у червні 1842 р., але вже не звертався до лікарів, а вирушив у велику подорож на Схід разом з археологом-аматором, який покрив усі дорожні витрати. Вони відвідали Сирію, Єгипет, Туреччину, Грецію, Ліван тощо. Він вважав мандри найкращим способом позбутися тривоги й відновити душевну рівновагу. Тож, щойно повернувшись зі Сходу, поїхав до Бельгії та Нідерландів і надалі продовжував періодично відвідувати інші європейські країни. У проміжках Жерар працював журналістом,

публікуючи в часописах свої мандрівні нотатки, які згодом вийшли окремою книгою «Подорож на Схід». Його розповіді були частково реальні, а частково вигадані. Зокрема, в листах до друзів Нерваль стверджував, що брав участь у різних ініціативах і входив до таємних братств відвіданих ним екзотичних народів. Окрім того, він заробляв собі на життя, пишучи оповідання, оперні лібрето, а також перекладаючи німецьких поетів. Утім митець нарікав, що зникнення хворобливих симптомів позбавило його творчого імпульсу: «Одужуючи, я втратив це швидкоплинне осяяння, яке дозволяло мені зрозуміти моїх товаришів за нещастям; ідеї, які збурювали мене, майже всі зникли геть разом із гарячкою і забрали з собою ту малу дециму поезії, яка прокинулася у моїй голові».

Моя зоряна лютюня несе чорне сонце меланхолії

Одним із нетрадиційних методів терапії, до яких удавалися батько і син Бланші, було заохочення Жерара виражати свої переживання за допомогою художньої творчості. Результатом цього, зокрема, стали два знакові його оповідання — «Сильвія» і «Аврелія», в яких він намагався осмислити своє захворювання як певний містичний або духовний досвід, що дозволяв йому зрозуміти істини, недоступні пересічним людям.

Твори Нервала дають цінний матеріал про перебіг його хвороби. Так, психіатр Джек Р. Фуше, проаналізувавши «Аврелію», виокремив зображення таких симптомів, як безсоння, продромальний період, гіперактивність, проблеми із поведінкою, дратівливість, ілюзія нереальності зовнішнього світу, його постійної трансформації, неправильна ідентифікація, епізоди сплутаності свідомості, порушення пам'яті, відчуття роздвоєності, присутності двійника тощо.

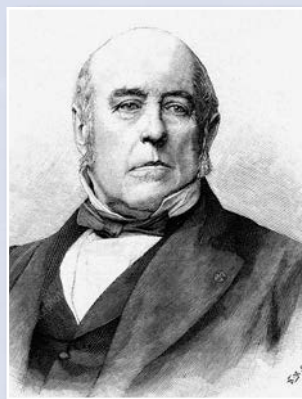
Письменник майстерно передав свої галюцинації — слухово-вербальні, зорові й кінестетичні: «Усе в природі набуло для мене нового вигляду, я слухав таємні голоси рослин, дерев, тварин і комах, які попереджали й підбадьорювали мене. Мова моїх товаришів містила в собі, здавалося, містичні звороти, зміст яких був мені зрозумілий. Поєднання камінців, форма кутів, щілин чи отворів, вирізи листя, різні кольори, запахи і звуки свідчили про гармонію, досі мені невідому».

Найбільше вражає відтворення оїніричних (сноподібних) станів Нервала, які суттєво відрізнялися від наведених разом із ними описів справжніх снів. Вступна частина «Аврелії»: «Сон — це друге життя. Я ніколи не міг пройти без трепету кризь ці ворота зі слонової кістки чи рога, які відділяють нас від невидимого світу». А далі читаємо: «Тут почалося для мене те, що я назву вторгненням сну в реальне життя. Із цієї хвилини все набуло для мене подвійного вигляду — але так, що в моїх міркуваннях завжди була логіка, і моя пам'ять зберігала найдрібніші подробиці всього, що зі мною відбувалося. Мої дії, на вигляд божевільні, були підпорядковані тому, що людський розум називає ілюзією».

Жерар намагався розмежувати сон і дійсність, зрозуміти пережите. Його емоції коливалися між екстазом та мукою, збудження чергувалося із піднесенням. Маніакальні фази змінювали епізоди тяжкої депресії, позначеної

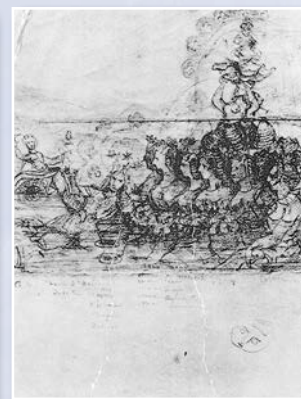
«Подорож на Схід»
Нерваля (1851)

Еміль Бланш

Клініка Еміля Бланша в Пассі

Малюнок Жерара
«Поети і королеви»

смутком, почуттям провини і суїцидальними думками: «Наступної неділі я прокинувся з переконанням, що сьогодні станеться якесь нещастя... У відчаї, проливаючи сльози, я вирушив у Нотр-Дам де Лорет; там я кинувся до підніжжя вівтаря Богоматері, просячи прощення за мої гріхи. Щось говорило в мені: “Богоматір померла, твої молитви марні”... Коли я дійшов до площі Згоди, у мене була тільки одна думка — накласти на себе руки. Кілька разів я підходив до Сени, але щоразу щось заважало мені втілити свій намір. На небі виблискували зірки. Раптом мені здалося, що вони згасли одразу, як побачені в церкві свічки. Я вирішив, що ми напередодні кінця світу, оголошеного в Апокаліпсисі. Мені здалося, що я бачу чорне сонце на порожньому небі і криваво-червону кулю на Тююльрі. Я сказав собі: “Вічна ніч почалася, і вона буде жахливою. Що буде, коли люди помітять, що немає більше сонця?”»

Відчуттями трансцендентності та меланхолійності сповнені також вірші Жерара. Наприклад, сонет «Безутішний» із збірки «Химери»:

*Я — темний, — вдівець, — безутішний,
Принц Аквітанії у зруйнованій вежі:
Моя єдина зірка померла, — і моя зоряна лютня
Несе чорне сонце меланхолії.*

Увесь доробок Нерваля був пройнятий релігійними алюзіями, окультизмом, екзотеризмом і символізмом (зокрема алхімічним та масонським). Смерть не викликала в нього страху, адже це шлях до возз'єднання із коханою.

Що ж до самого творчого процесу митця, Теофіль Готьє залишив цікаві спогади: «Він працював мимохідь: час від часу раптом зупиняючись, розшукував в одній зі своїх бездонних кишень зошит, зшитий з окремих аркушів, записував туди думку, фразу, слово, нагадування, значок, зрозумілий тільки йому одному, згортав зошит та мов і не було нічого продовжував свій шлях». Найкращі свої речі Жерар писав саме під час психотичних нападів, коли його наснага зростала до такого ступеня, що друзі запитували, чи мають вони йому співчувати або заздрити. Сам же він говорив, що тоді «...сила й енергія у мене подвоїлися. Мені здавалося, що я все знаю, все осягаю; робота приносила мені нескінченну насолоду. І повернувши те, що люди називають глуздом, хіба наважився б я жалкувати, що ці насолоди втрачені?»

Клінічна точність відтворення захворювання автора в його прозі й поезії, однак, зовсім не применшує їхню

художню цінність: вони — серед найкращих зразків французької літератури доби романтизму. Втім за життя Нерваль вважався лиш одним із другорядних письменників. Справжнє визнання прийшло до автора вже після смерті, коли в його творах розгледіли перші провісники символізму і навіть сюрреалізму.

Ніч буде чорно-біла

Митець ніколи не міг улаштувати собі впорядкований побут, а із середини 1840-х рр. взагалі втратив будь-яку осілість — навіть близькі друзі не мали жодного уявлення, де він мешкає. За спогадами, Жерар часто блукав паризькими вулицями в задумі, скрізь гублячи списані папірці зі своїх кишень, але періодично десь зникав. «Коли ми зустрічали його, то остерігалися підійти до нього відразу, — зазначав Т. Готьє. — Ми намагалися тільки поміститися в полі його зору, даючи йому час вийти із глибини роздумів і чекаючи, доки він сам не побачить нас. Уже ніхто не міг його зрозуміти.

Восени 1852 р. негативні відгуки про одну з робіт і байдужість, виявлена до перевидання «Подорожі на Схід», спровокували у письменника новий спалах хвороби. За словами психіатра П. Зінов'єва, у нього знову почалися видіння, швидко мінялися періоди, коли стан здоров'я змушував його перебувати в лікарні, а проміжки між ними були заповнені вештанням вулицями. «Мої видіння були тепер смутні та сповнені кривавими сценами, — писав Нерваль. — Не можу пояснити, як справжні події узгодилися в моїх думках із явищами надзвичайними. Легше відчутти це, ніж виразити словами».

Спочатку Жерар нетривалий час перебував у клініці Дюбуа, а із серпня 1853 р. до жовтня 1854 р. (із перервами) проходив курс лікування у клініці доктора Еміля Бланша, який після смерті батька переніс заклад у Пассі, біля Булонського лісу. Відомо, що в митця діагностували «стан нестямної маячнї» та прописували гідротерапію й прогулянки, хоча в його листах трапляються і згадки про використання гамівних сорочок.

Нерваль знав, що галюцинації — перша ознака божевілля, тому ніколи не розповідав лікарям про свої видіння. Навіть друзям та рідним він писав про свою хворобу як про легку слабкість, а про ушпиталення — як про непорозуміння: «Я мав нездужання, утім, незначне. Щось на кшталт нервової лихоманки, яка буває в мене час від часу, але яку я досить легко подолав».

Причиною її виникнення письменник називав «перезбурдження, викликане надмірною роботою і численними подорожами», а також «критичний вік» (йому виповнилося 45). Батька він переконав: «Я прийшов у стан надмірного збудження від радості, й ось я в Пассі, серед друзів, у прекрасному домі, в гарних садах».

Однак уже досить скоро митець почав запевняти всіх у своєму одужанні. Єдиним джерелом його прибутків були гонорари, а займатися творчістю у клініці виявилось досить проблематично. Жерар нарікав, що Еміль Бланш надміру його контролював, не дозволяв відвідувати бібліотеку, ще й перехоплював листи. Однак у спілкуванні з ним незмінно лестив: «Зустріч із батьком могла б відновити мої душевні сили і надати мені енергії для продовження роботи, що, як мені здається, має приносити користь та робити честь Вашому закладу. Завдяки їй мені вдається звільнити голову від видінь, які так довго її наповнювали. На зміну хворобливим фантазмагоріям прийдуть більш здорові думки, і я зможу повернутися в світ живим доказом Ваших турбот і Вашого таланту».

Восени 1853 р. письменнику все ж удалося поспішно підготувати публікацію збірки «Доньки вогню», до якої увійшло вісім оповідань, а також сонети. Це було останнє його прижиттєве видання. Відомо також, що під час перебування у клініці Жерар ще й малював, зокрема вугіллям на стінах. Збереглися також намальоване ним химерне генеалогічне дерево, а ще ескіз олівцем «Поети і королеви».

Піддавшись наполяганням друзів Нерваля, доктор Бланш урешті дав згоду на його дочасну випуску 9 жовтня 1854 р., але з умовою, що письменник продовжуватиме з ним листуватися. Вже за кілька днів той надіслав йому маячного листа, в якому зазначав: «Не знаю, чи тобі три або п'ять років, але мені вже більше семи, і я заховав метали в Парижі... Таємно належу до Ордену Нопсів, який походить із Німеччини, і мій ранг дозволяє мені тримати свої карти в таємниці».

Проте подальше листування Нерваля із доктором Бланшем було цілком логічним: він просив вибачення за проявлену дратівливість, дякував за турботи («Ви перш за все лікували дух, а саме цього я потребував»), але, вочевидь, побоюювався примусової шпиталізації. Жерар на деякий час виїхав до Німеччини, звідки писав другові: «Я офіційно визнаю, що був хворим. Але я не можу визнати, що був божевільним або навіть мав галюцинації».

При цьому письменник продовжував займатися творчістю. Його пізня лірика позначена крайніми формами відходу від реальності — у світ поетичних потойбічних видінь і галюцинацій, химерних міфологічних асоціацій, що набували космічного масштабу. Пророчим виявився вірш «Епітафія», в якому він ніби передбачив власну смерть:

*Він жив, любив пташині співи,
Кохав, знавав і ніжності, і щем,
Бував сумний, а часом і мрійливий,
Завжди хотів дізнатися про все.
Та якось смерть прийшла до його хати
Й звелла вже збиратися скоріш.
І так блавав її він почекаати,
Коли дотиче свій останній вірш.
Не поспішав іти він до могили,*

*Любив, казали, завжди зволікать,
Усе чекав, як висохне чорнило.
Коли ж пішов спокійно, як на подив,
В зимову ніч, втомившись від життя,
Лишень сказав: «Навіщо я приходив?»*

Свою останню зиму (1854–1855) митець провів у Парижі, де його прихистила тітка по батькові, але нечасто тримався дому. Остаточно він пішов 24 січня 1855 р., лишивши записку: «Коли я все переможу, ти отримаєш місце на моєму Олімпі, як я отримав його у твоєму будинку. Не чекай на мене цієї ночі, бо ніч буде чорно-біла».

Жерар провів вечір у компанії товаришів, а потім — у пивниці. Наступного дня він позичив у друга мізерну суму грошей, відмовившись взяти більше, відвідав театр, повечеряв у кабаре. У ніч на 26 січня температура впала до -18 °С. Нерваль забрів в один із найбільш небезпечних кварталів, де розташовувалися найдешевші нічліжки. На вулиці Старого ліхтаря хазяйка закладу, в який він стукав, побоюлася йому відчинити. На світанку ж письменника знайшли мертвим: за допомогою тасьми від фартуха він повісився на ґратах опалення біля цієї ж нічліжки.

Поліція дійшла висновку, що це було самогубство. На думку дослідника О. Єришева, до суїциду Нерваля підштовхнули депресія, усвідомлення хвороби і відчуття повної безпорадності перед нею. Втім на голові небіжчика залишався капелюх, що дало підставу його друзям припускати умисне вбивство. У кишені митця знайшли останні уривки оповідання «Аврелія», яке опублікували наступного року. Теофіль Готьє клопотав, аби доктор Бланш підписав свідоцтво про те, що Жерар не вчиняв самогубства, завдяки чому вдалося влаштувати йому релігійні похорони й відспівування в Соборі Паризької Богоматері.

На річницю смерті Нерваля відомий поет Шарль Бодлер відгукнувся: «Сьогодні рівно рік — відколи один письменник чудової чесності, високого розуму, який завжди перебував у ясній свідомості, тихо пішов, нікого не потривоживши, щоб випустити свою душу на волю на найтемнішій вулиці, яку тільки зумів знайти».

Проблема діагнозу

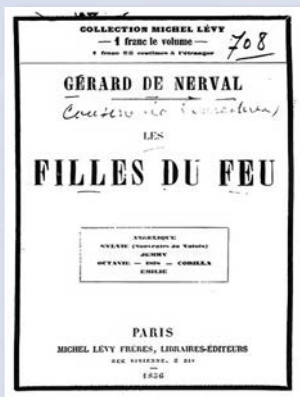
Про діагноз Нерваля фахівці дискутують уже понад півтора століття і досі не можуть дійти спільної думки. Початковий висновок доктора Бланша «гостра манія» не слід розуміти буквально, адже в середині XIX ст. він вживався на означення нападу божевілля, деменції або стану люті. Низку гіпотез щодо захворювання митця (як-от наркотична залежність від похідних опію, психомоторна епілепсія, сифіліс тощо) вже остаточно визнано помилковими. Натомість дві найімовірніші версії — біполярний афективний розлад і шизофренія.

Так, ще сучасник Жерара, літератор і мандрівник Максим дю Камп, відзначав помітні коливання в його поведінці: «Під час своїх депресій від доходив майже до непритомного стану, а під час нападів збудження — до буйства; такі напади тривали ледь не по шість місяців. Він повільно відходив від них, як людина, що погано прокинулася, під враженням від сну».

У XX ст. версію про наявність у письменника біполярного афективного розладу (маніакально-депресивного психозу)

Жерар на фотографії (1854)

Видання «Доньки вогню» (1856)

Смерть Нерваля на вулиці Старого ліхтаря (Доре, 1855)

Портрет Жерара де Нерваля (Сталь, 1865)

висували психіатри Жан Деле і Григорій Сегалін, а також сучасні дослідники К. Марсело Міранда і М. Леонор Бустаменте тощо. Останні рішуче відкидають діагноз шизофренії, наголошуючи на тому, що Нерваль не вважав прояви хвороби цілком нормальними, ставлячи під сумнів та раціоналізуючи свій розлад, як він представляє його в текстах «Аврелії» й у пролозі до «Доньок вогню».

Гіпотезу про наявність у Жерара шизофренії висловлювали, зокрема, психіатри Джек Р. Фуше, Вільгельм Ланге-Айхбаум, Петро Зінов'єв, Олександр Шувалов, Олег Єришев тощо.

Так, П. Зінов'єв звернув увагу на низку кататонічних рис, що були йому притаманні (схильність до манірних поз, залякання, негативізм, дивні дії), та вважав, що «життя його було періодом повільного, але незворотного розпаду особистості з наростаючим занепадом інтелекту, розладом волі й притупленням відгуку на оточення». О. Єришев наголошував на наявності в письменника галюцинацій, ідей впливу, елементів маніхейського марення, що супроводжувалися переживанням екстазів чи жаху, характерних для онейроїдного (сновидного) затьмарення свідомості.

Французький психіатр Дж.Р. Фуше також виокремив інші симптоми, властиві шизофренії: гострий початок

розладу, маячні ідеї, стійкість зорових ілюзій, розлад мислення, сплутаність свідомості, дезорганізацію мислення й поведінки, катафазію, загальмованість думок із подальшим переживанням збудженого стану, наявність неправильних ідентифікацій, фальсифікацію пам'яті й пов'язані з нею блукання, нездатність розрізнити сон і те, що сталося насправді у період неспання, логорею, дратівливість, емоційну волатильність між екстазом і стражданням, захоплення ідеями смерті, дереалізацію і деперсоналізацію, сильну тривожність. На його думку, все це свідчить про шизоафективний розлад, «найімовірніше, змішаний через переплетення компонентів піднесення, тривоги та депресії».

В. Ланге-Айхбаум вважав, що в митця була шубоподібна шизофренія, а також «можливий змішаний психоз із циклофренічними нападами». О. Шувалов та О. Єришев писали про шизоафективний психоз, зазначаючи, що, однак, перебіг хвороби мав біполярний характер із підвищенням творчої продуктивності в гіпоманіакальному стані.

Жерар де Нерваль є яскравим прикладом впливу хвороби на художню творчість. Його внесок полягає в безпосередньому використанні патологічних станів у літературі, що створює сюрреалістичну основу творів і слугує джерелом вивчення для психіатрів.

ЩО ПОДИВИТИСЯ

«Клініка доктора Бланша» (2014)

Події стрічки розгортаються протягом 1853–1854 рр. у сімейній психіатричній клініці в Пассі (Париж), де Еміль Бланш продовжує справу свого батька, застосовуючи до хворих більш гуманний підхід. Серед його пацієнтів у клініці перебуває і Жерар Нерваль,

який не визнає себе божевільним, мріє повернутися на Схід і пише «Аврелію». За задумом сценаристів, своєю творчістю він допомагає одужати іншому хворому, колишньому солдату, але сам натомість, вийшовши із закладу, вчиняє самогубство.

ЩО ПОЧИТАТИ

«Оделетти для Химер. Три поетичні цикли Жерара де Нерваля» (2024)

У сучасному літературознавстві Франції жодного автора XIX ст. не досліджують у такому обсязі, як Жерара де Нерваля. В Україні ж вивчення його творчості ще тільки набирає обертів. Книга, видана Закарпатським угорським університетом ім. Ференца Ракоці II, є першою окремою збіркою поезій митця, перекладених українською мовою. Натомість його прозовий доробок ще чекає на свого перекладача.

Підготувала **Олена Тищенко**